

EL DISCURS NARRATIU DE LA LITERATURA DE VIATGES DEL SIS-CENTS I DEL SET-CENTS: A PROPÒSIT DE LES *RELACIONS* DE MIQUEL MATAS I JOAN LÓPEZ

1. Tot cenyint-nos a docur tents de viatges amb Terra Santa per destí i dividint les parts considerades com a necessàries per a la nostra argumentació entre aquest i un altre treball gairebé paral·lel i complementari (Madrenas & Ribera en premsa), hem començat per reconèixer els deutes-pont que enllacen les *relacions* de l'Edat Moderna amb els models de gènesi medieval, nexa sobre el qual hem arribat a considerar que els autors moderns projecten cap endavant les seves dreceres, vivint i desenvolupant, des de la seva experiència literària, els signes que la teorització medievalística apunta per al *relat de peregrinació*. Direm aquí a manera de resum que el perfil d'aquests signes o indicis és provar de decantar-se per diferents vials cap a la individualització del viatge-pelegrí, així com testimoniar l'apropiació empírica del viatge-pelegrinatge; textos del Sis-cents i del Set-cents com *La devota peregrinació de la Terra Sancta y ciutat de Hierusalem* (1604) de Miquel Matas i la *Relació de la peregrinació á Jerusalem per un frare franciscà* (1781) de Joan López¹ (des d'ara, *DP* i *RP* respectivament), títols sobre els quals establirem els judicis següents, accentuen i amplien aquella retòrica, al mateix temps que fecunden la cartografia de la literatura de viatges de variants genealògiques que puguin repoblar-la cronologia endavant.

2. L'ordenació del relat segueix travant-se, d'acord amb la tradició heretada, sobre un *itinerari*, una *descripció* i un *retorn* que en ambdós textos ens disposita a Barcelona, «la terra per nosaltres tan desitjada» de què parla Miquel Matas, i sempre amb la focalització d'un punt sagrat: Montserrat l'un i el convent de Sant Francesc

1. A propòsit de Miquel Matas (1572-1637) i Joan López (1730-1798) com a escriptors ubicats en el conreu de la literatura de viatges i en la doble coordenada dels viatgers catalans i hispànics a Terra Santa, es poden consultar les entrades pertinents en el *DLC* (409-410) i en el *NDLC* (409, 450) i els estudis que s'hi indiquen. Miquel Matas no apareix esmentat en la *HLC*; pel que fa a Joan López (*HLC*, VI, 109-110, 132-139), se'l situa amb els prosistes destacats del segle XVIII, entre Baldiri Reixac, Lluís Galiana, el Baró de Maldà i altres relators de viatges, i es descriu i valora la seva *Peregrinació*. Durant la celebració del col·loqui, el Sr. P. Vila ens va fer saber que el Sr. A. Homs preparava l'edició del text de M. Matas.

l'altre (*DP* 100v; *RP* 196). Aquest regrés, que tanca l'estructura circular del pe-riple, és l'element que dona sentit a tot document viatger: convoca l'expectant receptor i justifica la seva composició. En els textos objecte d'estudi es repeteix l'oferta dels seus models medievals i no cal esperar, en principi, una *clientela* i uns incentius diferents dels que autoritzats especialistes detecten per a l'emissari medieval: l'exhortació als sacrificis i perills com a penitència preparatòria del *summum gaudium* que al devot cristià suposarà l'accés als Llocs Sagrats, de Betlem al Sant Sepulcre, a més de tants llocs devots esparsos pel camí, la justificació dels quals arrela tantes vegades en fonts apòcrifes. Un punt d'aventura, la magnificència de l'espectacle sacralitzat i l'operativitat de la *meravella* segueixen exercint sobre aquell destinatari els millors i previsibles resultats. Però si aquesta darrera pot anar particularitzant-se en un espai privatiu i favorable a l'increment d'unes regles pròpies que van desvetllant una sensibilitat nova —tal i com debatrem a l'última part del present treball—, els altres dos nivells es mantenen en els textos moderns amb no pocs lligams amb el passat, també, però, amb els seus criteris.

Tirant ara d'aquest fil, constatarem com Joan López —qui redueix la *descripció* a una estricta *guia* medieval (*RP* 69-71), justificada des de l'inici de l'obra perquè no vol repetir el que ja està escrit, i detenint-se només en allò que el pas del temps pot haver mutat (*RP* 45-46)— nodreix el doble *itinerari* —que pel que fa al seu *return* fou ben llarg, en l'espai i en el temps, des del moment en què va rebre l'encàrrec d'ocupar-se de la missió de Damasc (*RP* 89)— d'increments narratius que juguen amb l'anècdota del viatge o amb la reacció dels nadius, fins a comprendre el que ell qualificarà com «un cas de riurer» o, en una altra ocasió, com «un cas graciós» (*RP* 54, 78, 186). Aquest impuls escriptural que pot valer per a captar l'interès lector o, perquè no, ésser dietarisme viatger, connecta amb el col·loquialisme lingüístic que, en els dos autors, podrà esdevenir desenvolupament d'una certa expressivitat aproximadora ja present en les *relacions* medievals: Miquel Matas es permet en algun cas contemplar certs nadius com a «innocents y bonos», fer servir alguna comparació domèstica, «com vns pesols», o emprar el modisme «no tenen necessitat de cremarse les selles» (*DP* 11v, 66v, 72v); però, encara més, és un mestre, certament molt insistent, això sí, en l'ús del diminutiu, no sols quan ha de marcar proporcions reduïdes —per a la qual cosa utilitza també l'adjectiu «xich», «chica», «chicas», «chiquet» (*DP* 72 rep. v, 58r, 59v, 59r)—, sinó funcionalment, quan basteix el seu «pecebre», en escenes concernents a la maternitat de la Verge i el naixement de Jesús, conjugades amb l'anunciació dels pastors o la vinguda dels Reis adoradors (*DP* 35r, 54r, 55r, 56r, 57v, 60rv). Llegint aquestes pàgines i sabedors de l'origen olotí de l'autor, qui se n'està d'enllaçar-les, permeteu-nos la facècia, amb uns remots orígens de la coneguda tradició pessebrística de la vila gironina? Plasenteria a part, el de Miquel Matas és un paisatgisme pietosament *naïf*, apuntalat amb un verb

entre candorós i edificant. En canvi, el més immediat de Joan López respon potser al gust set-centista pel llenguatge popular; en aquells encontres i desencontres del camí, el franciscà —qui també usa algun diminutiu connotatiu com ara «remadet» (RP 88) per retratar la creixent comunitat religiosa, per oposició als infidels, ara i adés tractats com a «xusma» (RP 116)— enfila un seguit d'expressions, comparacions i veus com aquestes que consignem sense ànim d'exhaustivitat: «alçar lo cap», «sacudir be la badana», estar «com les sardines en un barril», «ab gran patxorra», «peler/pelar-se un de fam», «com los búfalos mitj dins la aigua, y mitj fora», «estar en un ay continuo» o «tartana» per referir-se a una nau desballestada, o un mot tan curiós com ara «pipant» (RP 49, 56, 63, 78, 80, 118, 122, 147).

Aquest inventari lèxic, ni que sigui tan succint per la nostra part, l'aprofitem per reconèixer unes marques d'estil que singularitzen les veus controladores de cadascuna de les *relacions* dels seus respectius pelegrinatges. No obstant això, quant a qüestions de contingut i perspectiva, i pel que queda dit a propòsit de Joan López, Miquel Matas manté uns nivells de *descripció* més amplis que els de la *guia* estricta, coherents o d'abast equivalent als increments que li permeten desenvolupar en l'ordenació de l'*itinerari* una prosa prou flexible gràcies a les anotacions dietaristes, algunes a tall d'anècdota —apreciacions monetàries, l'ocultació de diners abans d'una etapa, afirmar-se en el propi nom per no caure en contradiccions, vestir-se igual que la població nadiua com a mecanisme de defensa o les diferències entre robes turques i mores (DP 13r, 14vr, 24vr, 75v, 80r)—, altres estretament relacionades amb la seguretat personal, així la continuada cura en la tria del millor «torcimany» (DP d.13v). Resumint doncs, de manera preferent amb l'anècdota Joan López i amb el detall Miquel Matas, se'ns permet de seguir un camí paral·lel que, segons un o altre viatger, ressaltarà els seus accidents i enquadrarà els paratges que més l'enlluernen; la prosòdia de cadascun prendrà aquí el seu propi alè, Miquel Matas en endinsar-se en el detall de les descripcions arquitectòniques (DP 33r, 37v, 49r, 54v-55r, 57r-58v, 61v-62r, 98v), Joan López en bastir àmpliament les seves descripcions urbanes (RP 54-55, 82-84, 123-124).

En aquest espectre on indicis d'aquest tipus van destriant empremtes d'autor, podem seguir reconeixent motius recurrents acumulats en la progressió del gènere conreat, davant el qual es posiciona el viatger-escriptor. Per exemple, lloc comú en la teorització de la literatura de viatges és el descobriment de l'*altre* que constata i l'autotestimoni del poble viatger i de la seva mentalitat que es posa a prova en el contacte amb aquell. Quan en les relacions de pelegrinatge el que es planteja dialècticament és l'encontre entre cristians i pagans, i potser encara batega si ja no un esperit de creuada sí d'evangelització, i sempre un regust de patrimoni espiritual manllevat, la positura del relator pot marcar l'abast del discurs establert. Així, si bé Miquel Matas no evita remetre als pagans de Terra Santa com a profanadors i

comercialitzadors dels Llocs Sants, també pot acceptar que entre ells hi ha de tot, «persones fastidioses» o no, segons els casos (*DP* 50vr); i si des de l'inici del trajecte practica una ben dràstica i, fins i tot, plàstica diversificació entre els «Moros» i el «jo» que ocupen un passatge navilier, directament reconeix la seva bondat, ja que li «feren moltes obres bones», bondat que no els fa mereixedors dels genèrics qualificatius de «perros» i «inhumans» que se'ls sol donar, mentre sí que ho són doblement els cristians, qüestions de confessió al marge (*DP* 18rv). Aquest tipus de valoració positiva pot trobar algun eco anecdòtic en Joan López, quan contrasta amb l'acurat ritualisme d'un infidel el descarament dels cristians (*RP* 181). Però mentre, com tot seguit destacarem, el primer fa per objectivar la seva opció, el segon es decanta cap a una desqualificació absolutament majoritària. Generalitzant o referint-se a grups concrets, per a Joan López aquella gent «es la mes perversa y malvada», és «mala gent»; a partir d'un succés mínim pot deduir que en «esta terra las bestias son racionales, y los homens bestias»; i parlarà repetidament de la «gran xusma de la morisma», de la «malvada secta de Mahoma», de la «xusma», dels «bárbaros» (*RP* 77, 78, 84, 107, 116). Per la seva banda, Miquel Matas dedica una detallada atenció a la devoció i els rituals dels mahometans en llocs sants compartits, considerant que «ells nos porten grandissima auantatja, ells en llur mala secta, y nosotros en la verdadera, que espanta»; ens contarà també la reacció d'un turc davant un pessebre de Betlem profanat i ens donarà una curiosa referència dels santons musulmans i conclourà que «apartat les coses de Iglesia [...] dic que nosaltres som uns pagans que no ells, per lo que altres y jo auem vist»; ell els mereix respecte pel sol fet d'ésser eclesialístic, tractament ben diferent del rebut a casa pròpia en tornar (*DP* 31r-32rv, 58v, 77r-78v, 89rv, 100 rep.r). Contrastant uns criteris amb altres podríem arribar a entendre l'expressió d'un esperit més ecumènic contra un altre més missioner. Caldrà plantejar que el document de Joan López acaba concentrant-se en els fets de la missió que ha de dur a terme; potser això marcarà no sols aquell impuls sinó també l'atenció a un altre tipus de detalls com els referents a la llengua, estrangera per a ell, «la arábiga, [...] la natural de aquells països», el necessari aprenentatge dificultat per la seva edat avançada, les limitacions per no conèixer-la, l'esforç de les primeres lletres i la satisfacció dels inicials intercanvis lingüístics (*RP* 73, 80, 91, 101), aprenentatge urgent per a realitzar la missió; i potser també és origen de la recurrent insistència del franciscà en el «deplorable estat» que mostren els Llocs Sants per trobar-se en mans dels mahometans i també per desídia dels cristians (*RP* 48, 68, 147-50), cosa que, per si mateixa, justificaria una i més missions de criteris ben dràstics, tant com els de Joan López.

3. Elements de tots aquests tipus van farcint aquell esquema i components amb un abast que singularitza els discursos autorialment entre la tòpica d'un gènere

en desenvolupament. Arribats a aquest punt, voldríem fer un parèntesi i una cala historicolingüística que marquen aquests dos documents en la seva diacronia i, tal vegada, obren una vessant per al seu aprofitament. Si abans i amb un altre interès es destacaven certs indicis lingüístics, assenyalarem ara els d'ordre lèxic que ens porten a l'àmbit dels castellanismes en cronologia moderna. D'entrada indiquem que, a més de compartir alguns estrangerismes («animo», «antes», «los/ les demás», «gasto», «isla», «fondo»), alguns d'ells de constatació prèvia, el text setcentista en presenta un percentatge major que el sis-centista, a més de remarcables barbarismes com ara «dich» (*RP* 53) per *dit* i «encim de» (*RP* 57) per *damunt de*. Afegirem, d'altra banda, que les veus d'origen castellà reunides en ambdós textos (advertint d'antuvi que no hem efectuat un buidat exhaustiu, però sí, sens dubte, prou representatiu), ens condueixen a un lèxic coincident amb aquell d'arrel castellana incorporat pel català col·loquial fins l'accés a criteris de redreçament lingüístic i revisió lexicològica. Ordenem, a tall d'exemple, dos llistats del text de 1604 i del de 1781 rere les respectives sigles referencials:

DP: «abordo» (1v), «ageno» (2v), «palacio» (2r), «animo» (5r), «perro» (22v), «estrago» (26v), «la ultima cena» (30v), «acato» (34r), «gastos» (57r), «contento» (58r), «terremoto» (69r), «regalos» (96v) ...

RP: «anyadir» (45), «lo resto» (47), «teatro» (47), «alvorot» (49), «trago» (49), «menos» (49), «pues» (49), «lo remoto» (50), «luego» (50), «rato» (53), «ruido» (54), «contento» (56), «ásperos» (57), «zarza» (57), «melifluos» (58), «crusero» (58), «alrededor» (58), «despenyadero» (59), «después» (59), «Iglesia» (59), «arrimo» (60), «algo» (62), «susto» (64), «aliento» (64), «júbilo» (65), «agasajaren» (65), «arboledas» (72), «a modo de» (75), «soterráneos» (75), «divino» (77), «robusto» (79), «sustento» (81), «limpio» (83), «recinto» (85), «rito» (88), «sombrero» (104), «jefes ó cabos» (107), «arrieros» (129) ...

Sense extrapolar el document d'aquestes presències lèxiques que remetent a l'estat diacrònic de la llengua i que ambdós escriptors no intenten corregir amb arrels i morfologia nadiues, l'índex d'oralitat que, no obstant això, conformen, coincideix amb el to de col·loquialisme abans assenyalat, buscat a graient per tots dos i amb la fonamental via de divulgació d'aquest tipus de textos i continguts com a lectura pietosa tantes vegades transmesa verbalment: ni la crida a l'«Amat lector» (*DP* s.p.) de Miquel Matas ni els intercanvis més específics de Joan López amb un lector-interlocutor implícit (*RP* 50, 53, 71, 96, 197) ens allunyen d'aquell entramat que tant pot deure's a una herència medievalitzant, més palesa en el primer cas, com als hàbits apresos en la dedicació homilètica de l'orde franciscà, en el segon dels casos. Repetim, amb tot, que no cal exagerar la intenció col·loquial d'aquelles veus. Matas i López són escriptors del seu temps i escriuen d'acord amb els models de llengua consensuats. I no sols això, en el cas de Miquel Matas i entre els sonets de lloança a

l'autor que s'imprimeixen a l'inici del volum, el primer de Jacob Perrinet (*DP*, 3r) el celebra per escriure en la «mig auorrada / la natural, y Cathalana lengua, / per ser amich lo mon de nouetat», i quan «los mes emprenen escriure en Castella».

4. Miquel Matas i Joan López, allunyats en l'escriptura dels seus textos per un segle i tres terços, apropats en els seus respectius autoretrats per la compartida debilitat física (*DP* 76v; *RP* 73, 120-121), que podria ésser herència d'un motiu literari amb el qual es magnifica l'esforç del pelegrinatge, es troben com baules d'una cadena en aquella diacronia lingüística i en l'aclariment d'un *jo* narratiu novell comunicador d'una sensibilitat substitutòria. Aquesta va desemboirant-se en la mesura que, acomplert el pelegrinatge sagrat resol entre l'*itinerari* i la *descripció* que ha justificat les seves *relacions*, els textos accedeixen a dos *retorns* o experiències postpelegrines, de molt diversa factura cadascuna d'elles —prevista la de Matas però expectativament, enriquida des de la seva intuïtiva contemplació del món del Nil que l'esperarà fins al regrés circular (*DP* 111v); sorprenent la de López després de rebre la proposta de la missió que durant divuit anys l'instal·larà en aquells paratges (*RP* 73-74). Aquí s'albirarà un horitzó nou que, en les apreciacions comunicades per les respectives escriptures, ens parla d'altres creixents tipus de peregrinacions amb mòbils més laics. Per a finir diguem, però, que per a aquests nous destins i per a saber-los donar a conèixer calia un altre tipus de subjecte.

En l'esmentada comunicació paral·lela sobre la matèria aquí tractada (Madrenas & Ribera 2005), i per considerar que aquest és un dels indicis que evidencia la progressiva diferenciació de les *relacions* de pelegrinatge amb el pas del temps, plantejarem com Miquel Matas i Joan López destrien el *jo* individualitzat d'un *nosaltres* col·lectiu, actants de diferents nivells d'experiència viscuda en el viatge, malgrat que en algun moment puguin superposar-se. Sintetitzarem ara i aquí que cada *jo* s'apropia de l'acció en moments significatius per entendre el perfil de cada escriptura; en la de Miquel Matas quan s'han de precisar les decisions de les quals depèn la seguretat de la seva ruta, i en la de Joan López quan marca la manera o ordre particular en què visita els Llocs Sants (*RP* 62) o quan planteja alguna de les citades descripcions; tots dos quan assumeixen l'acció culminant del seu pelegrinatge, l'accés al Sant Sepulcre, on Matas ens diu que «entrí» en diferents ocasions i on López ens informa que «Estiguí pues morador en lo SS. Sepulcre un mes i mitj» (*DP* 28v; *RP* 74).

El que ens interessa ara desenvolupar és fins a quin punt ambdós escriptors empren conscientment la primera persona del singular quan, en el que abans hem destacat com a seqüència dels seus particulars *retorns* o, en tot cas, experiència diferenciada del pelegrinatge d'anada a Terra Santa, els relats semblen canviar la naturalesa del destí. Aquí cal deixar-se anar pels viaranys de l'enlluernament per al primer dels viatges i de l'enriquiment biogràfic per al segon d'ells. És així com en

el text de Miquel Matas acaba per imposar-se l'Egipte faraònic i en el de Joan López l'horitzó de gustos orientalistes, deixant la *relació* santa cada vegada més enrera i operant amb altres estratègies.

Miquel Matas, qui ha mostrat interès pel Caire i el Nil ja en el seu ràpid pas per aquests indrets camí de Terra Santa (*DP* I rrv), no fa altra cosa que llençar l'advertència o guardar en el seu ànim l'esperança que, en tornar, aquella serà una llarga i inquietant etapa, camí ara de casa (*DP* 79r-93r). Però el veritable batec d'aquesta expectativa resulta corprendor en la mesura que el seu discurs destria tota una gamma d'hipotètics atractius, bíblics o costumistes, i tanca la seva mirada com en un angle convergent que focalitza les piràmides divisades al lluny per expandir-se des del seu vèrtex en la satisfacció del seu reconeixement. L'autor ja destacat per les seves descripcions arquitectòniques o que ens ha donat altres lleus pistes de les seves emocions plàstiques o de la seva capacitat paisatgística (*DP* 9r, 70v, 95r) descriu «tan gran machina», i cerca el detall de la construcció i ens transmet també el risc i el «terror» que formen part del recorregut del seu interior. És a dir, ens fa avinent l'incidentiu que per a ell té la visita i les sensacions que no s'estalvia. L'accés a «vna de les set meravelles del mon», potser prèviament tan documentat en les *auctoritates* idònies com els altres paratges visitats en aquell periple, alena al ritme de la mirada i dels passos del viatger. Així, clos dins l'estructura d'un document que per la matèria tractada sembla que ha de mirar genealògicament cap enrera, aquest episodi batega cada vegada més acceleradament. Les mostres de dietarista que ja ha donat Miquel Matas i que fan progressar un inicial *relat de peregrinació*, s'accentuen en l'excursió egípcia. I, potser, ens revela part del que hauria pogut ésser una prosa catalana que, a l'Edat Moderna, hagués passat no sols per la crònica i el llibre de viatges postmedievals sinó per la participació en la descoberta de nous escenaris per a la fascinació dels humans, els atlàntics, que de tants trasbalsos nodriren castellans i portuguesos i en no pocs casos amb resultats retroactius.

Mentre aquestes rutes ens eren inoperatives, Joan López inicia unes dreceres literàriament i artística molt preuades entre el Set-cents i el Vuit-cents. Farcit el seu *itinerari* d'anècdotes i sintetitzada la seva *descripció* en la més condensada *guia* per no repetir el que ja està dit (*RP* 45), tot el que ens contarà una vegada que inicia la missió acceptada (*RP* 74-75, 77-85, d. 86) queda aglutinat pel seu *jo*, físic i discursiu. Sobre una matèria que potser ell pot pensar que és el primer a informar, reprèn el registre més personalitzat d'aquell primer apartat, imposa la seva perspectiva i experiència i desenvolupa la que, amb bona diferència, és la part més extensa del seu llibre. En ella es decanta cap al *dietari* encara més obertament que el seu siscentista company de gènere. Actua poligenèticament i, en la mesura que va deixant enrera la praxi del que podríem recolzar sobre models més arcaïtzants —de l'estricta relació de fets al llibre de viatges de factura més arcaica o a la crònica de

successos bèl·lics (vegi's com a respectius exemples les pàgines següents: *RP* 88-101, 124-126, 130-143)—, va endinsant-se en uns paradigmes que, potser, pequem de voler llegir com a novadors. En qualsevol cas, la progressiva inclinació del missioner per ordenar material ètnic, costumista, institucional, zoològic, interiorista i geogràfic (*RP* d.150), sense esborrar tots els senyals de perfil religiós atesa la mà que els redacta, ens transmet una atmosfera documentada que no refreda un punt de fascinació, o que almenys la incentiva. Les «pelendengas y adornos» que les dones de llevant afegeixen als seus vestits i que permeten «aspirar y anhelar el adorno de sos cossos», el seguici que acompanya la núvia pel pati, les «estancias ben adornadas» del *jammam*, les «telas de seda ab moltas vias y també llisas», el camell «de rara figura» travessant terres «desertas y inhabitadas» (*RP* 158, 163, 166, 172, 176), tot va recrear uns espais entre atractius i enigmàtics que escapen, si se'ns permet dir-ho, de les miniatures que es pogueren imaginar per al discurs de remots viatgers com ara Marco Polo o dels gravats que acompanyaren, tal vegada, el document d'una delegació cinccentista; fins i tot, d'alguns detalls donats pel siscentista Miquel Matas en tractar alguna qüestió coincident (p.e. *DP* 88r-89v). L'enquadrament nou que cerquen s'endinsa entre les línies amb què escriptors deslliurats del segell religiós de Joan López començaran a redactar *lletres orientalistes*. És així com els dos textos que han estat objecte del nostre estudi basculen entre el que objectivament ofereixen i el que podia haver estat o alenava en un pròxim avenir.

MARIA DOLORS MADRENAS TINOCO
JOAN MANUEL RIBERA LLOPIS

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- DP*: Miquel Matas, *La devota peregrinació de la Terra Sancta y ciutat de Hierusalem*, Barcelona, Estampa de Gabriel Graells Giraldo Dotil, 1604.
- DLC*: *Diccionari de la Literatura Catalana*, Barcelona, Edicions 62, 1979.
- HLC*: Martí de Riquer, *Història de la literatura catalana*, Barcelona, Ariel, 1985, 4 vols.
- MADRENAS & RIBERA 2005: Maria Dolors Madrenas Tinoco i Joan Manuel Ribera Llopis, «Itineraris i/o dietaris: models medievals, projecció i/o variants en la prosa viatgera catalana del Sis-cents al Vuit-cents», a *X Congrés AHLM (Alacant 2003)*, Alacant, IIFV-Universitat d'Alacant, 1023-1030.
- NDLC*: *Nou Diccionari 62 de la Literatura Catalana*, Barcelona, Edicions 62, 2000.
- RP*: Joan López, *Relació de la peregrinació á Jerusalem y Palestina, escrita per lo Reverent P. Joan López, franciscà de Catalunya (1762-1781)*, ed. Jaume Collell, Barcelona, Impremta dels Germans Subirana, 1900.